ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ

ପୂର୍ବପଦରେ ଦ୍ୱିତୀୟାଠାରୁ ସପ୍ତମୀପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭକ୍ତିର ପଦ ଥାଇ ସମସ୍ତପଦରେ ପରପଦର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରହିଲେ ତତ୍ପୁରୁଷସମାସ ହୁଏ। ପୂର୍ବପଦରେ ଯେଉଁ ବିଭକ୍ତି ଥାଏ, ସମାସର ନାମ ସେହି ତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ। ସମସ୍ତପଦର ମୂଳପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତି ରୂପ କରାଯାଇ ବିଗ୍ରହ କରାଯାଏ, ପରେ ଲିଙ୍ଗ, ବିଭକ୍ତି ଓ ବଚନ ଅନୁଯାୟୀ ତଦ୍‌ଶବ୍ଦର ରୂପ ଯୋଡ଼ାଯାଏ।

ଦ୍ୱିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ

ଶ୍ରିତ, ଗତ, ଅତ୍ୟସ୍ତ, ପ୍ରାପ୍ତ, ଆପନ୍ନ ଓ ଅତୀତ ପ୍ରଭୃତି ପଦ ପରପଦରେ ଥାଇ ପୂର୍ବପଦର ଦ୍ୱିତୀୟା ହେଲେ ଦ୍ୱିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷସମାସ ହୋଇଥାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

<u>ଗୁହାଶ୍ରିତଃ</u> ସିଂହଃ ଗର୍ଜତି। (ଗୁହାଂ ଶ୍ରିତଃ)

<u>ବିଳାଶ୍ରିତଃ</u> ମୂଷକଃ ବହିଃ ପଶ୍ୟତି। (ବିଳମ୍ ଆଶ୍ରିତଃ)

<u>ହସ୍ତଗତଂ</u> ଧନଂ ଦେହି। (ହସ୍ତଂ ଗତମ୍)

<u>ଗୃହାଗତଂ</u> ବନ୍ଧୁଂ ପୃଚ୍ଛ। (ଗୃହମ୍ ଆଗତଃ, ତମ୍)

<u>ଶରଣାପନ୍ନଃ</u> ସର୍ବଦା ରକ୍ଷଣୀୟଃ। (ଶରଣମ୍ ଆପନ୍ନଃ)

<u>ଦୁଃଖାତୀତଃ</u> ଜନଃ ସୁଖଂ ଲଭତେ। (ଦୁଃଖମ୍ ଅତୀତଃ)

<u>ଗର୍ତ୍ତପତିତଃ</u> କୁକ୍କୁରଃ ବୁକ୍କତି। (ଗର୍ତ୍ତଂ ପତିତଃ)

ଏହିପରି ଦେଶାଗତଃ = ଦେଶମ୍ ଆଗତଃ, ଧନପ୍ରାପ୍ତଃ = ଧନଂ ପ୍ରାପ୍ତଃ ଇତ୍ୟାଦି ହୋଇଥାଏ।

ଲକ୍ଷ୍ୟକର - <u>ଗ୍ରାମଗମୀ</u> ଛାତ୍ରଃ ନ ଆଗତଃ। (ଗ୍ରାମଂ ଗମୀ)

<u>ଗ୍ରାମଯାୟୀ</u> ରାଜସେବକଃ ଆଗଚ୍ଛତି। (ଗ୍ରାମଂ ଯାୟୀ)

ପଶବଃ <u>ସ୍ତନ୍ୟପାୟିନଃ</u> ଭବନ୍ତି (ସ୍ତନ୍ୟଂ ପାୟିନଃ)

ଏଠାରେ 'ଗମୀ' 'ଗମନ କରୁଛି ଯିଏ' ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଉଛି। ଏହିପରି ଭବିଷ୍ୟତ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'ଇନ୍' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦଯୋଗରେ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ ହୋଇଥାଏ।

ଲକ୍ଷ୍ୟକର - <u>ଜଳପିପାସୁଃ</u> ମୃଗଃ ସରୋବରଂ ଧାବତି। (ଜଳଂ ପିପାସୁଃ)

<u>ଅନ୍ନବୁଭୁକ୍ଷୁଃ</u> ଦରିଦ୍ରଃ ପ୍ରତିଦ୍ୱାରଂ ଭ୍ରମତି। (ଅନ୍ନଂ ବୁଭୁକ୍ଷୁଃ)

<u>ଶାସ୍ତ୍ରଜିଜ୍ଞାସୁଃ</u> ଶିଷ୍ୟଃ ଗୁରୁଂ ପୃଚ୍ଛତି। (ଶାସ୍ତ୍ରାଣି ଜିଜ୍ଞାସୁଃ)।

'ସନନ୍ତ' ବିଶେଷଣ (ପା-ସନ୍+ଉ) ପିପାସୁ (ଭୁଜ୍-ସନ୍+ଉ) ବୁଭୁକ୍ଷୁ ଆଦି ପଦ ଯୋଗରେ ଦ୍ୱିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ। ଏହିପରି ମନ୍ଦିରଂ ଦିଦୃକ୍ଷୁଃ = ମନ୍ଦିରଦିଦୃକ୍ଷୁଃ, ଧନଂ ଲିପ୍ସୁଃ = ଧନଲିପ୍ସୁଃ ଆଦି ହୋଇଥାଏ।

ସେହିପରି ବ୍ୟାପ୍ତି ବୁଝାଉଥିବା କାଳବାଚକ ଓ ମାର୍ଗବାଚକ ପଦସହିତ ସମାସକୁ ମଧ୍ୟ ଦ୍ୱିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ କୁହାଯାଏ।

ଲକ୍ଷ୍ୟ କର–

ତେନ ବର୍ଷଭୋଗ୍ୟଃ କାରାବାସଃ ଅନୁଭୂତଃ । (ବର୍ଷଂ ଭୋଗ୍ୟଃ)

ପ୍ରତ୍ୟହଂ ଦିନପାଠ୍ୟଂ କୁରୁ । (ଦିନଂ ପାଠ୍ୟମ୍)

ମାସବ୍ୟାପ୍ତଃ ବୃଷ୍ଟିପାତଃ ପ୍ରଶମିତଃ । (ମାସଂ ବ୍ୟାପ୍ତଃ)

କ୍ରୋଶପ୍ରମିତଃ ମାର୍ଗଃ ଅତିକ୍ରମଣୀୟଃ । (କ୍ରୋଶଂ ପ୍ରମିତଃ) ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସଂଯୋଗ ରହିଅଛି । ଏହିପରି ମୁହୂର୍ତ୍ତସୁଖମ୍ = ମୁହୂର୍ତ୍ତଂ ସୁଖମ୍, କ୍ଷଣନିଦ୍ରା = କ୍ଷଣଂନିଦ୍ରା ଆଦି ହୋଇଥାଏ ।

ତୃତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ

ପୂର୍ବପଦରେ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତି ଥାଇ ପରପଦରେ ପୂର୍ବ, ସଦୃଶ, ସମ, ଊନ, କଳହ, ମିଶ୍ର, ଯୁକ୍ତ ଆଦି ପଦ ଥିଲେ, ସମାସକୁ ତୃତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ କୁହାଯାଏ । ଲକ୍ଷ୍ୟ କର –

ରାମଃ ଶ୍ୟାମାତ୍ ମାସପୂର୍ବଃ । (ମାସେନ ପୂର୍ବଃ)

ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ ପିତୃତୁଲ୍ୟଃ ପୂଜ୍ୟଃ । (ପିତ୍ରା ତୁଲ୍ୟଃ)

ରାଜସଦୃଶଃ ମହାତ୍ମା ମାର୍ଗେ ଗଚ୍ଛତି । (ରାଜ୍ଞା ସଦୃଶଃ)

ମାତୃସମା ମାତୃଭୂମିଃ ବନ୍ଦନୀୟା । (ମାତ୍ରା ସମା)

ଧନହୀନଃ ଭିକ୍ଷୁଃ ଭିକ୍ଷତେ । (ଧନେନ ହୀନଃ)

ଏକୋନଂ ଧନଂ ପ୍ରାପ୍ତମ୍ । (ଏକେନ ଊନମ୍)

ତୟୋଃ ମଧ୍ୟେ ବାକ୍କଳହଃ ଅଭବତ୍ । (ବାଚା କଳହଃ)

ବାଳାଦପି ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତଂ ବଚଃ ଗ୍ରହଣୀୟମ୍ । (ଯୁକ୍ତ୍ୟା ଯୁକ୍ତମ୍)

ଗୁଡ଼ମିଶ୍ରାଃ ଲାଜାଃ ଭକ୍ଷଣୀୟାଃ । (ଗୁଡ଼େନ ମିଶ୍ରାଃ)

ଏହିପରି ଧାନ୍ୟେନ ଅର୍ଥଃ = ଧାନ୍ୟାର୍ଥଃ, ଆଚାରେଣ ଶ୍ଲକ୍ଷ୍ଣଃ = ଆଚାରଶ୍ଲକ୍ଷ୍ଣଃ, ଯୁକ୍ତ୍ୟା ନିପୁଣଃ = ଯୁକ୍ତିନିପୁଣଃ ଆଦି ହୋଇଥାଏ ।

'କ୍ତ' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦସହିତ ତୃତୀୟା ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦର ସମାସ ହେଲେ ତୃତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷସମାସ ହୁଏ । ଲକ୍ଷ୍ୟ କର–

ସଃ ମଦ୍ଦତ୍ତଂ ପୁସ୍ତକମ୍ ଅନୟତ୍ । (ମୟା ଦତ୍ତମ୍)

ଜଳସିକ୍ତଃ ଜନଃ କମ୍ପତେ । (ଜଳେନ ସିକ୍ତଃ)

ଶରାହତଃ ମୃଗଃ ଅମ୍ରିୟତ (ଶରେଣ ଆହତଃ)

ନଖଚ୍ଛିନ୍ନଂ ଫଳଂ ଭୂମୌ ଅପତତ୍ । (ନଖୈଃ ଛିନ୍ନମ୍)

ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ପୁରୁଷ

ତଦର୍ଥ (ନିମିତ୍ତାର୍ଥେ), ପୂଜା, ବଳି, ହିତ, ସୁଖ ଆଦି ପଦ ସହିତ ଚତୁର୍ଥୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦର ସମାସକୁ ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ କୁହାଯାଏ। ପ୍ରକୃତିବିକୃତି ଯୋଗ ରହିଥିଲେ ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ, ଅନ୍ୟତ୍ର ହୁଏ ନାହିଁ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

(କ) ମାତା ହାରସୁବର୍ଣ୍ଣଂ ଦର୍ଶୟତି। (ହାରାୟ ସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍)

(ଖ) ଶାଳାୟାମ୍ ଅଶ୍ୱଘାସଃ ନାସ୍ତି। (ଅଶ୍ୱସ୍ୟ ଘାସଃ)

ପ୍ରଥମବାକ୍ୟରେ ହାର (ବିକୃତି) ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣ (ପ୍ରକୃତି) ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତିବିକୃତିଭାବ ରହିଥିବାରୁ ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ହୋଇଛି, ମାତ୍ର ଦ୍ୱିତୀୟବାକ୍ୟରେ ଅଶ୍ୱ ଓ ଘାସ ମଧ୍ୟରେ ସେପରି ଭାବ ନ ଥିବାରୁ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅର୍ଥରେ ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ହୋଇଛି। ଏହିପରି-

ବ୍ରାହ୍ମଣେନ ଯୂପଦାରୁ ପୂଜିତମ୍। (ଯୂପାୟ ଦାରୁ)

ପ୍ରଭାତେ ଭୂତବଳିଃ କରଣୀୟଃ (ଭୂତେଭ୍ୟଃ ବଳିଃ)

ରାଜା ପ୍ରଜାହିତଂ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍। (ପ୍ରଜାଭ୍ୟଃ ହିତମ୍)

ଗୋସୁଖଂ ରାଜ୍ୟସ୍ୟ ଉନ୍ନତିଂ କରୋତି। (ଗୋଭ୍ୟଃ ସୁଖମ୍)

କନ୍ୟାରକ୍ଷିତଂ ଧନଂ ନ ଦାସ୍ୟାମି। (କନ୍ୟାୟୈ ରକ୍ଷିତମ୍)

ପଞ୍ଚମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ

ପଞ୍ଚମୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦସହିତ ଭୟ, ଅପେତ, ମୁକ୍ତ, ପତିତ, ସ୍ଖଳିତ ଓ ଅପୋଢ ଆଦି ପଦର ସମାସକୁ ପଞ୍ଚମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ କୁହାଯାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ରାଜପଥେଷୁ ଚୌରଭୟଂ ଦୃଶ୍ୟତେ। (ଚୌରାତ୍ ଭୟମ୍)

ବନ୍ଧନଭୀତଃ ବିହଗଃ ଉଚ୍ଚୈଃ କୂଜତି। (ବନ୍ଧନାତ୍ ଭୀତଃ)

ଶତ୍ରୁତ୍ରାସାତ୍ ରାଜା ବନମ୍ ଅଗଚ୍ଛତ୍। (ଶତ୍ରୁଭ୍ୟଃ ତ୍ରାସଃ, ତସ୍ମାତ୍)

ବାଳଃ ରୋଗମୁକ୍ତଃ ଅଭବତ୍। (ରୋଗାତ୍ ମୁକ୍ତଃ)

ଆକାଶପତିତଂ ଜଳଂ ଚକ୍ରବାକଃ ପିବତି। (ଆକାଶାତ୍ ପତିତମ୍)

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକପରି ତରଙ୍ଗାତ୍ ଅପତ୍ରସ୍ତଃ = ତରଙ୍ଗାପତ୍ରସ୍ତଃ,

କଳ୍ପନାୟାଃ ଅପୋଢ଼ଃ = କଳ୍ପନାପୋଢ଼ଃ, ଦୁଃଖାତ୍ ଅପେତଃ = ଦୁଃଖାପେତଃ

ପର୍ବତାତ୍ ସ୍ଖଳିତମ୍ = ପର୍ବତସ୍ଖଳିତମ୍ ଆଦି ହୋଇଥାଏ।

ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍‌ପୁରୁଷ

ଷଷ୍ଠୀବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦ ସୁବନ୍ତପଦସହିତ କିମ୍ବା କୃଦନ୍ତସହିତ ସମାସ ହେଲେ ତାହାକୁ ଷଷ୍ଠୀତତ୍‌ପୁରୁଷ ସମାସ କୁହାଯାଏ। ସୁବନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକ ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧକୁ ନେଇ ଷଷ୍ଠୀତତ୍‌ପୁରୁଷର କେତେକ ଉଦାହରଣକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ରାଜପୁରୁଷଃ ମାର୍ଗେ ଗଚ୍ଛତି। (ରାଜ୍ଞଃ ପୁରୁଷଃ)

ନଦୀଜଳଂ ସୁଶୀତଳଂ ଭବତି। (ନଦ୍ୟାଃ ଜଳମ୍)

ଅହଂ ମାତୁଳାଳୟାତ୍ ଆଗଚ୍ଛାମି। (ମାତୁଳସ୍ୟ ଆଳୟଃ, ତସ୍ମାତ୍)

ଦେବପୂଜକଃ ମନ୍ଦିରେ ନ ଦୃଶ୍ୟତେ। (ଦେବାନାଂ ପୂଜକଃ)

ଏହିପରି ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ମୂଳମ୍ = ବୃକ୍ଷମୂଳମ୍, ମମ ଗୃହମ୍ = ମଦ୍‌ଗୃହମ୍,

ତବ ପୁସ୍ତକମ୍ = ତ୍ୱତ୍‌ପୁସ୍ତକମ୍, ଅସ୍ମାକଂ ଗ୍ରାମଃ = ଅସ୍ମଦ୍ ଗ୍ରାମଃ,

ଯୁବୟୋଃ / ଯୁଷ୍ମାକଂ ମାତା = ଯୁଷ୍ମଦ୍‌ମାତା ଆଦି ପଦଗୁଡିକ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି। ସେହିପରି କୃଦନ୍ତପଦଯୋଗରେ ଷଷ୍ଠୀତତ୍‌ପୁରୁଷସମାସର ଉଦାହରଣକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ରାମସ୍ୟ ବନଗମନମ୍ ଅଭିପ୍ରେତମ୍ ଆସୀତ୍। (ବନସ୍ୟ ଗମନମ୍)

ଜଳଦାନଂ ମହାପୁଣ୍ୟମ୍। (ଜଳସ୍ୟ ଦାନମ୍)

ପୁରସ୍କାରବିତରଣଂ ଭବିଷ୍ୟତି। (ପୁରସ୍କାରାଣାଂ ବିତରଣମ୍)

ଈଶ୍ୱରଃ ଜଗତ୍‌ସ୍ରଷ୍ଟା ଭବତି। (ଜଗତଃ ସ୍ରଷ୍ଟା) ଇତ୍ୟାଦି।

ଏହିପରି ଧନସ୍ୟ ଦାନମ୍ = ଧନଦାନମ୍, ପୁସ୍ତକସ୍ୟ ପଠନମ୍ = ପୁସ୍ତକପଠନମ୍, ଓ ଅନ୍ନସ୍ୟ ଦାତା = ଅନ୍ନଦାତା ଇତ୍ୟାଦି ପଦଗୁଡ଼ିକ ହୋଇଥାଏ। କେତେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପୂର୍ବ ଓ ପର ପଦର ସ୍ଥାନବିନିମୟ ମଧ୍ୟ ହୁଏ। ଯଥା:-

ପୂର୍ବାହ୍ଣେ ସେବକଃ ଆଗଚ୍ଛତି। (ଅହ୍ନଃ ପୂର୍ବମ୍, ତସ୍ମିନ୍)

ଅପରାହ୍ଣେ ସଭା ଅଭବତ୍। (ଅହ୍ନଃ ଅପରମ୍, ତସ୍ମିନ୍)

ପୂର୍ବରାତ୍ରଃ ଦୁଃଖଦାୟକଃ ଆସୀତ୍। (ରାତ୍ରେଃ ପୂର୍ବମ୍)

ପୂର୍ବକାୟଃ ରାଜା ସନ୍ତୋଷମ୍ ଅଲଭତ। (କାୟସ୍ୟ ପୂର୍ବମ୍) ଇତ୍ୟାଦି।

ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ଅର୍ଥରେ ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍‌ପୁରୁଷ ନ ହୋଇ ସପ୍ତମୀ ତତ୍‌ପୁରୁଷ ହୁଏ। ଯଥା-

ନରୋତ୍ତମଃ ବିକ୍ରମାର୍କଃ ବେତାଳମ୍ ଅଭାଷତ। (ନରେଷୁ ଉତ୍ତମଃ)

କାଳିଦାସଃ କବିଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ଆସୀତ୍। (କବିଷୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ)

ମୁନିଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ନାରଦଃ ନାରାୟଣମ୍ ଅପଶ୍ୟତ୍। (ମୁନିଷୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ)

ପରଶୁରାମଃ ଦ୍ୱିଜୋତ୍ତମଃ ଆସୀତ୍। (ଦ୍ୱିଜେଷୁ ଉତ୍ତମଃ) ଇତ୍ୟାଦି

ରାଜନ୍ ଶବ୍ଦ ରାଜରେ ପରିଣତ ହୁଏ। ଯଥା-

କପୋତରାଜଃ ଚିତ୍ରଗ୍ରୀବଃ ବୁଦ୍ଧିମାନ୍ ଆସୀତ୍। (କପୋତାନାଂ ରାଜା)

ସିଂହଃ ପଶୁରାଜଃ ଭବତି। (ପଶୂନାଂ ରାଜା)

କଳିଙ୍ଗରାଜଃ ଖାରବେଳଃ ମହାବୀରଃ ଆସୀତ୍। (କଳିଙ୍ଗାନାଂ ରାଜା)

କୁରୁରାଜଃ ପିତାମହମ୍ ଅବଦତ୍। (କୁରୂଣାଂ ରାଜା) ଇତ୍ୟାଦି।

ରାଜନ୍, ଲୋକ, ରାଜ୍ୟ, ଧର୍ମ ଓ ଦେବ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟପଦମାନଙ୍କ ସହିତ ସଭା ଶବ୍ଦର ସମାସ ହେଲେ 'ସଭମ୍' ଆଦେଶ ହୁଏ।

ରକ୍ଷଃସଭଂ ପ୍ରଚଳତି। (ରକ୍ଷସାଂ ସଭା)

ପଶୁସଭଂ ବନେ ଅଭବତ୍। (ପଶୂନାଂସଭା) ଇତ୍ୟାଦି।

କିନ୍ତୁ, ନାରୀସଭମ୍ ଅବଦତ୍। (ନାରୀଣାଂ ସଭା) (ନାରୀ ସମୂହ)।

ଧର୍ମସଭା ଆଶ୍ରୟଣୀୟା । (ଧର୍ମସ୍ୟ ସଭା) (ଧର୍ମଶାଳା) ।

ସେନା, ସୁରା, ଛାୟା, ଶାଳା ଓ ନିଶା ଶବ୍ଦ ଷଷ୍ଠୀତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସରେ ବିକଳ୍ପରେ ଅକାରାନ୍ତ କ୍ଳୀବଲିଙ୍ଗ ହୁଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

କଳିଙ୍ଗସେନା / କଳିଙ୍ଗସେନଂ ବିଜୟତେ ସ୍ମ । (କଳିଙ୍ଗାନାଂ ସେନା)

ମଗଧସେନା / ମଗଧସେନଂ ପରାଜୟତ। (ମଗଧାନାଂ ସେନା)

ବୃକ୍ଷଚ୍ଛାୟଂ / ବୃକ୍ଷଚ୍ଛାୟା ଶୀତଳତାଂ ଦଦାତି। (ବୃକ୍ଷସ୍ୟ ଛାୟା)

ଗୃହେ ଗୋଶାଳଂ / ଗୋଶାଳା ଅସ୍ତି। (ଗବାଂ ଶାଳା) ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ, ତରୂଣାଂ ଛାୟା = ତରୁଚ୍ଛାୟମ୍ ହୁଏ, ତରୁଚ୍ଛାୟା ହୁଏ ନାହିଁ। ବହୁବୃକ୍ଷର ଛାୟା ବୁଝାଇଲେ ନିତ୍ୟରେ ଆଦେଶ ହୁଏ।

ତୃପ୍ତ୍ୟର୍ଥକ ପଦଯୋଗେ ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ ନାହିଁ, ତୃତୀୟାତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ। ଯଥା-

ଜଳତୃପ୍ତଃ ତୃଷାର୍ତ୍ତଃ ଗଚ୍ଛତି। (ଜଳେନ ତୃପ୍ତଃ) (ଜଳସ୍ୟ ତୃପ୍ତଃ ନୁହେଁ)

ଧନତୃପ୍ତଃ କୃପଣଃ ନନ୍ଦତି। (ଧନେନ ତୃପ୍ତଃ) (ଧନସ୍ୟ ତୃପ୍ତଃ ନୁହେଁ)

ବର୍ତ୍ତମାନକାଳ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ 'କ୍ତ' ପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦସହିତ ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷଃ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯଥା-

ସତାଂ ମତଂ ଗ୍ରହଣୀୟମ୍। (ସନ୍ମତଂ ହେବ ନାହିଁ)

ରାଜ୍ଞାଂ ପୂଜିତଃ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଃ ଅଭାଷତ। (ରାଜପୂଜିତଃ ହେବ ନାହିଁ)

ପୂରଣବାଚକ ପଦସହିତ ଷଷ୍ଠୀତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯଥା-

ଗଣେଶଃ ଛାତ୍ରାଣାଂ ପ୍ରଥମଃ ଭବତି। (ଛାତ୍ରପ୍ରଥମଃ ହେବନାହିଁ)

ଲତା ଛାତ୍ରାଣାଂ ତୃତୀୟା ଆସୀତ୍। (ଛାତ୍ରାତୃତୀୟା ହେବ ନାହିଁ)

ହଂସୀ, ମୃଗୀ, କୁକ୍କୁଟୀ ଆଦି ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗାନ୍ତପଦର ଅଣ୍ଡ, ଶାବକ, ଦୁଗ୍ଧ ଓ ପଦ ଇତ୍ୟାଦି ପଦସହିତ ଷଷ୍ଠୀତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ହେଲେ ପୁଂଲିଙ୍ଗରୂପ ହୋଇଥାଏ। ଯଥା-

କୁକ୍କୁଟାଣ୍ଡଂ ହିତକରଂ କଥ୍ୟତେ। (କୁକ୍କୁଟ୍ୟାଃ ଅଣ୍ଡମ୍)

ଛାଗଦୁଗ୍ଧଂ ରୋଗଂ ନିବାରୟତି। (ଛାଗ୍ୟାଃ ଦୁଗ୍ଧମ୍)

ମୃଗଶାବକଃ ମାତରମ୍ ଅନୁ ଧାବତି। (ମୃଗ୍ୟାଃ ଶାବକଃ)

ହଂସପଦଂ ସୁନ୍ଦରଂ ଦୃଶ୍ୟତେ। (ହଂସ୍ୟାଃ ପଦମ୍) ଇତ୍ୟାଦି।

ମାତ୍ର, ସନ୍ତାନଟି ପୁତ୍ର ବା କନ୍ୟା ବୁଝାଇଲେ ଲିଙ୍ଗପରିବର୍ତ୍ତନ ହୁଏ ନାହିଁ। ଯଥା-

ଶୃଗାଲୀପୁତ୍ରଃ ଧାବତି। (ଶୃଗାଲ୍ୟାଃ ପୁତ୍ରଃ)

ସିଂହକନ୍ୟା ଶେତେ। (ସିଂହସ୍ୟ କନ୍ୟା) ଇତ୍ୟାଦି।

ସପ୍ତମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ

ସପ୍ତମୀବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦର ଦକ୍ଷ, ନିପୁଣ, କୁଶଳ, ପଟୁ, ଶୌଣ୍ଡ, ଅଧୀନ ଇତ୍ୟାଦି ପଦସହିତ ସମାସ ହେଲେ ସପ୍ତମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ହୁଏ।

କାର୍ଯ୍ୟଦକ୍ଷଃ ମନ୍ତ୍ରୀ ରାଜାନଂ ବଦତି। (କାର୍ଯ୍ୟେ ଦକ୍ଷଃ)

କ୍ରୀଡ଼ାକୁଶଳଃ ପୁରସ୍କାରଂ ଲଭତେ। (କ୍ରୀଡାୟାଂ କୁଶଳଃ)

ରଣପଟୁଃ ଯୋଦ୍ଧା ବୀରଗତିଂ ପ୍ରାପ୍ତଃ। (ରଣେ ପଟୁଃ)

ଦାନଶୌଣ୍ଡଃ କର୍ଣ୍ଣଃ ଅମରଃ ବଭୂବ । (ଦାନେ ଶୌଣ୍ଡଃ)

ଇଚ୍ଛାଧୀନଃ ବିଷୟଃ ପଠନୀୟଃ। (ଇଚ୍ଛାୟାମ୍ ଅଧୀନଃ)

ଏହିପରି ବାଚି ପଟୁଃ = ବାକ୍ପଟୁଃ, ସଂଗୀତେ ନିପୁଣଃ = ସଙ୍ଗୀତନିପୁଣଃ, ବ୍ୟାଖ୍ୟାନେ ଚତୁରଃ = ବ୍ୟାଖ୍ୟାନଚତୁରଃ, ଶାସ୍ତ୍ରେଷୁ ପଣ୍ଡିତଃ = ଶାସ୍ତ୍ରପଣ୍ଡିତଃ ଆଦି ହୋଇଥାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ଅଗ୍ନିସିଦ୍ଧଃ ଶାକଃ ଭକ୍ଷଣୀୟଃ । (ଅଗ୍ନୌ ସିଦ୍ଧଃ)

ଆତପଶୁଷ୍କଂ ଫଳମ୍ ଆନୟ। (ଆତପେ ଶୁଷ୍କମ୍)

ସ୍ଥାଲୀପକ୍ୱଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ନାସ୍ତି। (ସ୍ଥାଲ୍ୟାଂ ପକ୍ୱମ୍)

ମନେରଖ- ସିଦ୍ଧ, ଶୁଷ୍କ ଓ ପକ୍ୱ ଆଦି ପଦର ସପ୍ତମୀ ବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦ ସହିତ ସପ୍ତମୀତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ହୁଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟକର-

ବର୍ଷପରିଶୋଧ୍ୟମ୍ ଋଣଂ କରୋମି। (ବର୍ଷେ ପରିଶୋଧ୍ୟମ୍)

ମାସଦେୟଂ ସତ୍ୱରଂ ଗୃହାଣ। (ମାସେ ଦେୟମ୍)

ମନେରଖ- ପରିଶୋଧ ଅର୍ଥରେ କୃତ୍ୟପ୍ରତ୍ୟୟାନ୍ତ ପଦର ସପ୍ତମୀବିଭକ୍ତ୍ୟନ୍ତ ପଦସହିତ ସପ୍ତମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ ସମାସ ହୁଏ।

ପ୍ରାଦିତତ୍ପୁରୁଷ

ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ 'ପ୍ର' ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ନିପାତର ସୁବନ୍ତ ପଦସହିତ ସମାସକୁ ପ୍ରାଦିତତ୍ପୁରୁଷ କୁହାଯାଏ। ଯଥା-

ପ୍ରାଚାର୍ଯ୍ୟଃ ଶିଷ୍ୟମ୍ ଅବଦତ୍। (ପ୍ରଗତଃ ଆଚାର୍ଯ୍ୟଃ)

ଭକ୍ତଃ ମନ୍ଦିରସ୍ୟ ଅଭିମୁଖଂ ଗଚ୍ଛତି। (ଅଭିଗତଂ ମୁଖମ୍)

ରସସ୍ୟ ଅନୁକୂଳଂ ବର୍ଣ୍ଣସଂଯୋଜନଂ କୁରୁ। (ଅନୁଗତଂ କୂଳମ୍)

ଏହିପରି ପ୍ରକୃଷ୍ଟଃ ଭାବଃ = ପ୍ରଭାବଃ, ଅଧିଗତଂ ଜ୍ୟାମ୍ = ଅଧିଜ୍ୟମ୍

ଉତ୍ଥିତଃ ନିଦ୍ରାୟାଃ = ଉନ୍ନିଦ୍ରଃ ଆଦି ହୁଏ।

ନଞ୍ ତତ୍ପୁରୁଷ

ନ (ନଞ୍)ର ସୁବନ୍ତ ପଦ ସହିତ ସମାସକୁ ନଞ୍ ତତ୍ପୁରୁଷ କୁହାଯାଏ। ସାଧାରଣତଃ ପରପଦର ଆରମ୍ଭରେ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ନ ସ୍ଥାନରେ ଅନ୍ ଏବଂ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଥିଲେ ନସ୍ଥାନରେ ଅ ହୁଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ଅଧୁନା ପଠନେ ଅନିଚ୍ଛା ଅସ୍ତି। (ନ ଇଚ୍ଛା)

ଅନୁଦାରଃ କଳହଂ କରୋତି। (ନ ଉଦାରଃ)

ଅନୈକ୍ୟଂ ପରତନ୍ତ୍ରତାଂ ସୂଚୟତି। (ନ ଐକ୍ୟମ୍)

ଅନଧୀତମ୍ ଅଭ୍ୟାସଂ କୁରୁ। (ନ ଅଧୀତମ୍)

ଅହିଂସା ପରମଃ ଧର୍ମଃ। (ନ ହିଂସା)

କଦାପି ଅନ୍ୟାୟଃ ନ କରଣୀୟଃ। (ନ ନ୍ୟାୟଃ)

ତବ ଅଦର୍ଶନଂ ଦୁଃଖଂ ଜନୟତି। (ନ ଦର୍ଶନମ୍)

ଏହିପରି ନ ମୋଘଃ = ଅମୋଘଃ, ନ ଉଷ୍ଣମ୍ = ଅନୁଷ୍ଣମ୍, ନ ସତ୍ୟମ୍ = ଅସତ୍ୟମ୍, ନ ଋଣମ୍ = ଅନୃଣମ୍ ଆଦି ହୁଏ। କିନ୍ତୁ, ନ ଗଃ = ନଗଃ/ଅଗଃ ହୋଇଥାଏ। (ଗଃ = ଗଚ୍ଛତି ଇତି)। ନଗଃ (ପର୍ବତଃ) ଦୃଶ୍ୟତେ। ଅଗଃ କିଂ ଲଭତେ ?

ଉପପଦ ତତ୍ପୁରୁଷ

ଉପପଦ ସହିତ କୃଦନ୍ତ ପଦର ସମାସକୁ ଉପପଦ ତତ୍ପୁରୁଷ କୁହାଯାଏ। ସମସ୍ତପଦରେ ଥିବା କୃଦନ୍ତ ପଦଟି ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟରେ କ୍ରିୟା ରୂପରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଥାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ମମ ସହପାଠୀ ସାଧୁଃ ଭବତି। (ସହ ପଠତି ଯଃ)

ଏଠାରେ ସମସ୍ତ ପଦରେ ଥିବା 'ପାଠୀ' ପଦଟି ବିଗ୍ରହ ବାକ୍ୟରେ 'ସହ ପଠତି ଯଃ' ହୋଇଛି। ଏହାର ପୁଂଲିଙ୍ଗ, ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ, କ୍ଲୀବଲିଙ୍ଗ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ବଚନରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଥାଏ। ଯଥା-

ତବ ସହପାଠିନଃ କୁତ୍ର ଗତାଃ। (ସହ ପଠନ୍ତି ଯେ)

ଅନୁଜାୟାଃ ସହପାଠିନୀ କ୍ରୂରା ଭବତି। (ସହ ପଠତି ଯା) ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହିପରି କେତେକ ଉଦାହରଣକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ମିଥ୍ୟାବାଦୀ ସତ୍ୟଂ ନ ବଦତି। (ମିଥ୍ୟା ବଦତି ଯଃ)

ସତ୍ୟବାଦୀ ପ୍ରଶଂସାର୍ହଃ ଭବତି। (ସତ୍ୟଂ ବଦତି ଯଃ)

ଦୋଷଦର୍ଶୀ ଅଧଃ ଗଚ୍ଛତି। (ଦୋଷଂ ପଶ୍ୟତି ଯଃ)

ବିଦ୍ୱାଂସଃ ଦୂରଦର୍ଶନଃ ଭବନ୍ତି। (ଦୂରଂ ପଶ୍ୟନ୍ତି ଯେ)

ମଧୁପଃ ଗୁଞ୍ଜନଂ କରୋତି। (ମଧୁ ପିବତି ଯଃ)

ଗୃହସ୍ଥଃ ଧାର୍ମିକଃ ସ୍ୟାତ୍। (ଗୃହେ ତିଷ୍ଠତି ଯଃ)

ସେନାନୀଃ ସୈନ୍ୟାନ୍ ଚାଳୟତି । (ସେନାଂ ନୟତି ଯଃ)

କୁମ୍ଭକାରଃ କୁମ୍ଭାନ୍ ଆନୟତି । (କୁମ୍ଭଂ କରୋତି ଯଃ)

ବଚ୍‌ସ୍କରଃ ସର୍ବଥା ରକ୍ଷଣୀୟଃ । (ବଚ୍ଃ କରୋତି ଯଃ)

ଭୃତ୍ୟଃ ଆଜ୍ଞାକାରୀ ଭବତି । (ଆଜ୍ଞାଂ କରୋତି ଯଃ)

ଶତ୍ରୁଘ୍ନଃ ଅସୁରାନ୍ ଅମାରୟତ୍ । (ଶତ୍ରୂନ୍ ହନ୍ତି ଯଃ)

ପୟୋଧିଃ ଦୁସ୍ତରଃ ଭବତି । (ପୟଃ ଦଧାତି ଯଃ)

ନେତା ସମାଜସେବୀ ଭବେତ୍ । (ସମାଜଂ ସେବତେ ଯଃ)

ଶଯ୍ୟାଶାୟୀ ବୃଦ୍ଧଃ ନ ଭାଷତେ । (ଶଯ୍ୟାୟାଂ ଶେତେ ଯଃ)

ଜଳଦଃ ନଭସି ଦୃଶ୍ୟତେ । (ଜଳଂ ଦଦାତି ଯଃ)

ଗ୍ରାମବାସିନଃ ସରଳାଃ ଭବନ୍ତି । (ଗ୍ରାମେ ବସନ୍ତି ଯେ)

ଜଳଚରଃ ମତ୍ସ୍ୟଃ ସ୍ଥଳେ ନ ଜୀବତି । (ଜଳେ ଚରତି ଯଃ)

ପଥଚାରୀ ଜଳମ୍ ଅନ୍ୱେଷ୍ୟତି । (ପଥେ ଚରତି ଯଃ)

ନିରାମିଷାଶୀ ଦୀର୍ଘଂ ଜୀବତି । (ନିରାମିଷମ୍ ଅଶ୍ନାତି ଇତି)

ପଶବଃ ସ୍ଥଳଚ଼ରାଃ ଭବନ୍ତି । (ସ୍ଥଳେ ଚ଼ରନ୍ତି ଯେ)

ମୃଗାଃ ତୃଣଭୋଜିନଃ ସନ୍ତି । (ତୃଣଂ/ତୃଣାନି ଭୁଞ୍ଜତେ ଯେ)

ଧର୍ମଚାରିଣୀ ସୀତା ପତିମ୍ ଅବଦତ୍ । (ଧର୍ମଂ ଚ଼ରତି ଯା)

ଏହିପରି ତ୍ୱରୟା ଗଚ୍ଛତି ଯଃ = ତୁରଗଃ / ତୁରଙ୍ଗଃ / ତୁରଙ୍ଗମଃ,

ଭୁଜେନ ଗଚ୍ଛତି ଯଃ = ଭୁଜଗଃ / ଭୁଜଙ୍ଗଃ / ଭୁଜଙ୍ଗମଃ

ବିହାୟସା ଗଚ୍ଛତି ଯଃ = ବିହଗଃ / ବିହଙ୍ଗଃ / ବିହଙ୍ଗମଃ ହୁଏ ।

ନିପାତନସିଦ୍ଧ ତତ୍‌ପୁରୁଷ ସମାସ

ତତ୍‌ପୁରୁଷ ସମାସ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେକ ସମସ୍ତପଦର ବିଗ୍ରହ ଓ ସମସ୍ତପଦ ମଧ୍ୟରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେଗୁଡ଼ିକୁ 'ନିପାତନସିଦ୍ଧ ତତ୍‌ପୁରୁଷ' ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ଗବାକ୍ଷଃ ସୁନ୍ଦରଃ ଦୃଶ୍ୟତେ । (ଗବାମ୍ ଅକ୍ଷି ଇବ)

ବୃହସ୍ପତିଃ ଦେବଗୁରୁଃ ଆସୀତ୍ । (ବୃହତାଂ ପତିଃ)

ପୁରୁଷାୟୁଷମ୍ ଅସୀମଂ ନ ଭବତି । (ପୁରୁଷସ୍ୟ ଆୟୁଃ)

ବନସ୍ପତିଃ ବାୟୁଂ ଶୋଧୟତି । (ବନସ୍ୟ ପତିଃ)

ଆକାଶେ ବଳାହକଃ ନଦତି । (ବାରୀଣାଂ ବାହକଃ)

ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଃ ଜାତ୍ୟା କ୍ଷତ୍ରିୟଃ । (ବିଶ୍ୱସ୍ୟ ମିତ୍ରମ୍)

ଅମିତ୍ରଃ ଅନିଷ୍ଟଂ କରୋତି। (ନ ମିତ୍ରମ୍)

ଶ୍ମଶାନଂ ପ୍ରେତଭୂମିଃ କଥ୍ୟତେ। (ଶବାନାଂ ଶୟନମ୍)

ପରଶତାଃ ଜନାଃ ସଭାମ୍ ଆଗତାଃ। (ଶତାତ୍ ପରେ)

ପରସହସ୍ରାଃ ଛାତ୍ରାଃ ପଠନ୍ତି। (ସହସ୍ରାତ୍ ପରେ)

ରାଜଗବଃ ଭୂମୌ ଶେତେ। (ରାଜ୍ଞଃ ଗୌଃ)

ଏହିପରି ଦନ୍ତାନାଂ ରାଜା = ରାଜଦନ୍ତଃ, କାଲ୍ୟାଃ ଦାସଃ = କାଳିଦାସଃ ଆଦି ହୋଇଥାଏ।

ନିତ୍ୟସମାସ

କେତେକ ସମାସରେ ସମସ୍ତପଦର ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟ ନ ଥାଏ, ଅନ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ସମସ୍ୟମାନ ପଦ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅନ୍ୟପଦକୁ ନେଇ ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟ ହୋଇଥାଏ - ଏହାକୁ ନିତ୍ୟସମାସ କୁହାଯାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

କୃଷ୍ଣସର୍ପଃ ବିବରେ ବସତି। (ଏକ ସର୍ପର ନାମ)

ଚିତ୍ରକୁଟ୍ଟିନୀ ମାର୍ଗେ ଗଚ୍ଛତି। (ଏକ ବୃତ୍ତିର ନାମ) ବୃତ୍ତିଜୀବିନୀ

ଦନ୍ତଲେଖକଃ ମାମ୍ ଅବଦତ୍। (ଦନ୍ତଚିକିତ୍ସକ)

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ପଦଗୁଡ଼ିକର ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟ କରାଗଲେ, ତାହା ଅପେକ୍ଷିତ ଅର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ। ତେଣୁ, 'କୃଷ୍ଣସର୍ପଃ' ଇତ୍ୟାଦିର ବିଗ୍ରହ ହେଉ ନ ଥିବାରୁ ଏଗୁଡ଼ିକୁ 'ଅବିଗ୍ରହନିତ୍ୟସମାସ' କୁହାଯାଏ। ଲକ୍ଷ୍ୟ କର-

ଭୋଜନାର୍ଥଂ ଜଳମ୍ ଆନୟ। (ଭୋଜନାୟ ଇଦମ୍)

ଶିଷ୍ୟାର୍ଥଃ ଗ୍ରନ୍ଥଃ ରକ୍ଷିତଃ। (ଶିଷ୍ୟାୟ ଅୟମ୍)

ତ୍ୱଦର୍ଥା ମାଳା ଅପହୃତା। (ତୁଭ୍ୟମ୍ ଇୟମ୍)

ମନେରଖ - 'ଇଦମ୍' ଶବ୍ଦ ସମସ୍ତ ପଦରେ 'ଅର୍ଥ'ରେ ପରିଣତ ହେଉଛି। ଅୟଂ ପାଇଁ 'ଅର୍ଥଃ', ଇୟଂ ପାଇଁ 'ଅର୍ଥା' ଏବଂ ଇଦଂ ପାଇଁ "ଅର୍ଥଂ" ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ। ସେହିପରି-

ମୁଷ୍ଟିମାତ୍ରଂ ତଣ୍ଡୁଳଂ ଦେହି। (ମୁଷ୍ଟିଃଏବ)

ତନ୍ମାତ୍ରଂ କଥୟିତ୍ୱା ବକ୍ତା ଗତବାନ୍। (ତତ୍ ଏବ)

ଏଠାରେ 'ମାତ୍ର' ପଦଟି ନିଶ୍ଚୟ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି।

ସେହିପରି - ଗ୍ରାମାନ୍ତରଂ ଭିକ୍ଷୁଃ ଗଚ୍ଛତି। (ଅନ୍ୟଃ ଗ୍ରାମଃ)

ଅହଂ ଭାଷାନ୍ତରଂ କରୋମି। (ଅନ୍ୟା ଭାଷା)

ଯୁବୟୋଃ କଥଂ ମତାନ୍ତରଂ ଭବତି ? (ଅନ୍ୟତ୍ ମତମ୍)

ଏଠାରେ ଅନ୍ୟ ପଦସ୍ଥାନରେ ସମସ୍ତପଦରେ ଅନ୍ତର ପଦର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି। କେତେକ ଏହାକୁ ମୟୂରବ୍ୟଂସକାଦିର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି କର୍ମଧାରୟମଧ୍ୟରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥା'ନ୍ତି।

ଅଭ୍ୟାସ

୧। ଯଥାସମ୍ଭବଂ ସମସ୍ତପଦାନି ବ୍ୟବହୃତ୍ୟ ସଂସ୍କୃତଭାଷାୟାମ୍ ଅନୁବାଦଂ କୁରୁତ -

(କ) ଗୃହକୁ ଆସିଥିବା ଅତିଥିଙ୍କୁ ଭୋଜନ ଦିଅ।

(ଖ) ମୋ ମାଆ ସଙ୍ଗୀତରେ କୁଶଳ ଅଟନ୍ତି।

(ଗ) ଗ୍ରାମରେ ବାସକରୁଥିବା ଲୋକ ସରଳ ଅଟନ୍ତି।

(ଘ) ଗଛରୁ ପଡ଼ିଥିବା ଫୁଲଗୁଡ଼ିକୁ ଆଣ।

(ଙ) ଗୁରୁ ମୋ ପିତାଙ୍କ ସଦୃଶ ପୂଜ୍ୟ ଅଟନ୍ତି।

(ଚ) ଆକାଶରୁ ପତିତ ଜଳବିନ୍ଦୁ ନିର୍ମଳ ଅଟନ୍ତି।

(ଛ) ଶରଦ୍ୱାରା ହତ ଅସୁରମାନେ ଦୁଷ୍ଟ ଥିଲେ।

(ଜ) ଗରମ ନ ଥିବା ଖାଦ୍ୟ ଖାଅ ନାହିଁ।

(ଝ) ଗଛର ମୂଳରେ ଷଣ୍ଢଟି ଶୋଇଥିଲା।

(ଞ) ମୁଁ ମାସକର ପାଠ୍ୟ ସାରିଦେଇଛି।

(ଟ) ଚାକର ଘୋଡ଼ାପାଇଁ ଘାସ ଆଣୁଛି।

(ଠ) ସବୁଜାଣିଥିବା ଲୋକ ଅଳ୍ପ କୁହନ୍ତି।

(ଡ଼) ବିଷ୍ଣୁ ଅନନ୍ତଉପରେ ଶୟନ କରିଛନ୍ତି।

(ଢ଼) ଚୋରଡ଼ରରେ ଲୋକମାନେ ରାତିରେ ଯାଉନାହାନ୍ତି।

(ଣ) ଶ୍ରେଣୀରେ କୋଳାହଳ ଉଚିତ ନୁହେଁ।

୨। ସବିଗ୍ରହଂ ସମାସନାମାନି ଲିଖତ-

ହସ୍ତଗତଃ, ମାତୃସମା, ଯୂପଦାରୁ, ଆକାଶପତିତମ୍, କ୍ରୀଡ଼ାବିତ୍, ଅହିଂସା, କଳିଙ୍ଗସେନା, ମୃଗଶାବକଃ, ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଃ, ତନ୍ମାତ୍ରମ୍, କୁମ୍ଭକାରଃ, ଗୃହସ୍ଥଃ, ଦୁଃଖାପେତଃ, ସ୍ୱର୍ଗପତିତଃ।

୩। ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟାତ୍ ଶୁଦ୍ଧଂ ସମସ୍ତପଦଂ ନିରୂପୟତ-

(କ) ଶବାନାଂ ଶୟନମ୍ = _______। (ଶ୍ମଶାନମ୍, ଶବଶୟନମ୍, ଶବାୟନମ୍)

(ଖ) ଅନ୍ୟା ଭାଷା = _______। (ଅନ୍ୟାଭାଷା, ଭାଷାନ୍ତରମ୍, ଭାଷାନ୍ୟା)

(ଗ) ତର୍କେଣ ସଙ୍ଗତମ୍ = _______। (ତର୍କଗତମ୍, ତାର୍କିକମ୍, ତର୍କସଙ୍ଗତମ୍)

(ଘ) ପୁତ୍ରେ ସ୍ନେହଃ = _______। (ପୁତ୍ରସ୍ନେହଃ, ସ୍ନେହପୁତ୍ରଃ, ପୁତ୍ରୀସ୍ନେହଃ)

(ଙ) ପୁତ୍ରାୟ ଅୟମ୍ = _______। (ପୁତ୍ରାର୍ଥମ୍, ପୁତ୍ରାର୍ଥା, ପୁତ୍ରାର୍ଥଃ)

(ଚ) କୃତଂ ହନ୍ତି ଯଃ = _______। (କୃତଜ୍ଞଃ, କୃତଜ୍ଞାଃ, କୃତଘ୍ନଃ)

(ଛ) ବିଦ୍ୟାମ୍ ଅର୍ଥୟତେ ଇତି = _______। (ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ, ବିଦ୍ୟାର୍ଥଃ, ବିଦ୍ୟାର୍ଥା)

(ଜ) କାଲ୍ୟାଃ ଦାସଃ = ________ । (କାଳୀଦାସଃ, କାଳିଦାସଃ, କାଳଦାସଃ)

(ଝ) ତରୂଣାଂ ଛାୟା = ________ । (ତରୁଚ୍ଛାୟମ୍, ତରୁଚ୍ଛାୟା, ତରୁଛାୟମ୍)

(ଞ) ମନ୍ତ୍ରିଣାଂ ସଭା = ________ । (ମନ୍ତ୍ରୀସଭମ୍, ମନ୍ତ୍ରୀସଭା, ମନ୍ତ୍ରିସଭା)

୪ । ବନ୍ଧନୀମଧ୍ୟାତ୍ ଶୁଦ୍ଧଂ ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟଂ ନିରୂପୟତ-

(କ) ତନ୍ମାତ୍ରମ୍ = ________ । (ତସ୍ୟ ମାତ୍ରା, ତସ୍ୟ ମାତ୍ରମ୍, ତତ୍ଏବ)

(ଖ) ପୁରୁଷାୟୁଷମ୍ = ________ । (ପୁରୁଷସ୍ୟ ଆୟୁଷଃ, ପୁରୁଷସ୍ୟ ଆୟୁଷମ୍, ପୁରୁଷସ୍ୟ ଆୟୁଃ)

(ଗ) ଭୟାର୍ତ୍ତଃ = ________ । (ଭୟେନ ରତଃ, ଭୟସ୍ୟ ରତଃ, ଭୟମ୍ ରତଃ)

(ଘ) ମଧୁପଃ = ________ । (ମଧୁ ପିବତି ଯଃ, ମଧୁଂ ପିବତି ଯଃ, ମଧୁଃ ପିବତି ଯଃ)

(ଙ) ଗୁରୁଭକ୍ତିଃ = ________ । (ଗୁରୁଂ ଭକ୍ତିଃ, ଗୁରୌ ଭକ୍ତିଃ, ଗୁରବେ ଭକ୍ତିଃ)

(ଚ) ଆପଦ୍ମୁକ୍ତଃ = ________ । (ଆପଦଃ ମୁକ୍ତଃ, ଆପଦ୍ ମୁକ୍ତଃ, ଆପଦଂ ମୁକ୍ତଃ)

(ଛ) ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞଃ = ________ । (ତତ୍ତ୍ୱଂ ଜାନାତି ଯଃ, ତତ୍ତ୍ୱେ ଅଜ୍ଞଃ, ତତ୍ତ୍ୱେ ଜ୍ଞାନମ୍)

(ଜ) ଅମିତ୍ରଃ = ________ । (ନ ମିତ୍ରଃ, ନ ମିତ୍ରମ୍, ନ ଅମିତ୍ରଃ)

(ଝ) ରାଜସେବକଃ = ________ । (ରାଜସ୍ୟ ସେବକଃ, ରାଜ୍ଞଃ ସେବକଃ, ରାଜା ଏବ ସେବକଃ)

(ଞ) ବର୍ଷଭୋଗ୍ୟଃ = ________ । (ବର୍ଷଂ ଭୋଗ୍ୟଃ, ବର୍ଷସ୍ୟ ଭୋଗ୍ୟଃ, ବର୍ଷେ ଭୋଗ୍ୟଃ)

୫ । ସ୍ତମ୍ଭଦ୍ୱୟସ୍ୟ ମେଳନଂ କୁରୁତ -

କ ସ୍ତମ୍ଭଃ	ଖ ସ୍ତମ୍ଭଃ
ବନସ୍ପତିଃ	ଅବିଗ୍ରହନିତ୍ୟସମାସ
ବର୍ଷପରିଶୋଧମ୍	ଦ୍ୱିତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ
ଗୁଡ଼ମିଶ୍ରଃ	ନିତ୍ୟସମାସ
ହାରସୁବର୍ଣ୍ଣମ୍	ତୃତୀୟାତତ୍ପୁରୁଷ
ବୃକ୍ଷପତିତମ୍	ସପ୍ତମୀତତ୍ପୁରୁଷ
ଦେଶସେବା	ଉପପଦତତ୍ପୁରୁଷ
ହସ୍ତଗତମ୍	ତୃତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ
ଜଳତୃପ୍ତଃ	ଷଷ୍ଠୀ ତତ୍ପୁରୁଷ
କ୍ରୀଡାଦକ୍ଷଃ	ପଞ୍ଚମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ
ଧନହୀନଃ	ଚତୁର୍ଥୀ ତତ୍ପୁରୁଷ
କୃତଜ୍ଞଃ	ତୃତୀୟା ତତ୍ପୁରୁଷ
ଚିତ୍ରକୁଟ୍ଟିନୀ	ସପ୍ତମୀ ତତ୍ପୁରୁଷ
ପଠନାର୍ଥମ୍	ନିପାତନସିଦ୍ଧ ତତ୍ପୁରୁଷ